

<https://doi.org/10.25143/socr.17.2020.2.019-030>

Sabiedrības tiesību uz izglītību un autora tiesību mijiedarbība

Mag. iur. Liene Vindele

Rīgas Stradiņa universitāte, Juridiskā fakultāte, Latvija
vindele.liene@gmail.com

Mag. iur. Rihards Erdmanis

Rīgas Stradiņa universitāte, Juridiskā fakultāte, Latvija
011021@rsu.edu.lv

Kopsavilkums

Latvijas Republikas Satversmes 112. pants garantē ikvienas personas tiesības uz izglītību, līdz ar to valstij apņēmoties nodrošināt iespēju iegūt pamatizglītību un vidējo izglītību. Latvija ir pievienojusies dažādiem starptautiskiem tiesību aktiem, kuros ir ietverta izglītības nozīme. Izglītība kā pamattiesības ir noteikta arī divos galvenajos starptautiskos cilvēktiesību līgumos – Apvienoto Nāciju Organizācijas Vispārējās cilvēktiesību deklarācijas 26. pantā, kā arī Starptautiskajā paktā par ekonomiskajām, sociālajām un kultūras tiesībām, 13. un 14. pantā norādot, ka izglītībai jābūt vērstai uz pilnīgu personības attīstību un tai jāstiprina cilvēktiesību un pamatbrīvību ievērošana.

Nesen piedzīvotais pandēmijas laiks radikāli pārveidoja tradicionāli saprotamo izglītības procesu – no skolas sola pie datora mājās. Globālās veselības krīzes laikā gandrīz visas pasaules valstu skolas tika slēgtas, un, lai nodrošinātu akadēmisko nepārtrauktību, mācību process tika nodrošināts tiešsaistē. Līdz ar to gandrīz katras pasaules valsts izglītības sistēmā un tiesību jomā radās jautājums ne tikai par to, kā nodrošināt piekļuvi izglītībai, bet arī par to, vai globālās krīzes izraisītās izmaiņas izglītības nodrošināšanas procesā attaisno autordarbu izmantošanas ierobežojumus, kā ievērot mācību nolūkos izmantoto autordarbu aizsardzību, nepārkāpjot valstu autortiesību likumus, kā līdzsvarot tiesības uz izglītību un autortiesības.

Atslēgvārdi: izglītība, pamattiesības, autortiesības, autortiesību ierobežojumi.

levads

Autortiesību tiesiskais regulējums autoriem dod plašas ekskluzīvas tiesības un pilnvaras ierobežot sava intelektuālā īpašuma izmantošanu bez atļaujas, tomēr vienlaikus tiesiskais regulējums dod tiesības sabiedrībai izmantot autortiesību ierobežotos resursus, neriskējot ar autortiesību pārkāpumu. Tāpat kā daudzos pasaules tiesību aktos, arī Latvijas Republikas Autortiesību likumā (turpmāk – Autortiesību likums) ir ietverti autortiesību ierobežojumi, kā, piemēram, gadījumos, kad darbs tiek izmantots izglītības un pētniecības mērķiem, tādā veidā nodrošinot līdzsvaru starp sabiedrības interesēm un autora tiesībām.

Saskaņā ar Apvienoto Nāciju Organizācijas (turpmāk – ANO) Izglītības, zinātnes un kultūras organizācijas (UNESCO) datiem vairāk nekā 90% pasaules izglītojamo (aptuveni 1,5 miljardi cilvēku) ANO izsludinātas koronavīrusa izraisītās slimības Covid-19 pandēmijas dēļ nevarēja apmeklēt izglītības iestādes 190 valstīs un reģionos [21]. Turklāt tika slēgtas bibliotēkas, kur izglītojamie varēja piekļūt mācību materiāliem, tādēļ izglītības iestādēm nācās nodrošināt digitālā formātā pieejamus materiālus. Tiešsaistes mācīšanās kļuva par galveno veidu, kā iegūt zināšanas un turpināt mācības. Protams, tas palielināja autortiesību pārkāpumu risku, jo darbi tika reproducēti un publiskoti daudz plašāk nekā pirms tam. Pēkšņā masveida pāreja uz tiešsaistes mācīšanos radīja daudzus autortiesību jautājumus. Piemēram, vai autortiesību tiesību aktos iekļautie izņēmumi autordarbu izmantošanai izglītības vajadzībām attiecas arī uz tālmācību? Kādā apjomā tiesiski atļauts izmantot autordarbus?

Šīs publikācijas autoru mērķis ir ar tiesību zinātnē pieņemtajām interpretācijas metodēm noskaidrot, kāds ir autortiesību saturs izglītības un pētniecības nodrošināšanā, sniegt īsu ieskatu autortiesību doktrīnā, kā arī analizēt nacionālos un starptautiskos tiesību aktus, tiesu praksi, meklējot līdzsvaru starp autora tiesībām gūt labumu no viņa darba izmantošanas un sabiedrības interesēm, piemēram, iegūt izglītību.

Materiāls un metodes

Rakstā izmantotas juridiskajā zinātnē vispārpieņemtās pētījuma metodes. Proti, tiesību normu interpretācijas metodes – gramatiskā metode, analizējot terminu “autortiesības”, “intelektuālais īpašums”, “izglītība” gramatisko nozīmi, izcelsmi; salīdzinošā metode, meklējot kopīgo un atšķirīgo pieeju autordarba un intelektuālā darba izmantošanā izglītības un zinātnes jomā gan Latvijas, gan citu valstu tiesību sistēmās. Savukārt teleoloģiskā metode tiek lietota, lai atklātu autordarbu un izglītības, zinātnes mērķus un to saikni ar tiesību zinātni, kā arī to savstarpējo mijiedarbību. Vēsturiskā metode tiek izmantota, lai sniegtu ieskatu autortiesību attīstības vēsturē. Savukārt no zinātniskajām metodēm lietota zinātniskās literatūras analīzes metode, atklājot pētījuma teorētisko kontekstu. Izmantojot izziņas metodi, tiek analizēti autortiesību un izglītības tiesību jēdzieni, meklēta to kopsakarība, kā arī nozīme izglītības un zinātniskajā darbībā.

Tiesības uz izglītību un autordarbu izmantošana

Latvijas Satversmes 112. pants [6] garantē, ka ikvienam ir tiesības uz izglītību. Proti, tiesības uz izglītību ir sociāli ekonomiskās tiesības, tāpat kā tiesības uz nodarbošanās izvēli, atbilstošu darba atalgojumu, koplīgumu, streiku, sociālo nodrošinājumu, veselības nodrošinājumu u. tml. Latvijas tiesību zinātniece Kristīne Jarinovska norāda, ka ideoloģiski izglītība raksturojama gan kā cilvēktiesība, gan arī kā līdzeklis, kas ir gan neatņemams, gan nepieciešams citu cilvēktiesību īstenošanai [16, 54]. Arī ANO uzsver, ka ikkatram ir tiesības uz izglītību [19]. Izglītība sniedz cilvēkiem zināšanas un prasmes, kas viņiem nepieciešamas, lai dzīvotu labāku dzīvi. Tā var palielināt produktivitāti un pavērt durvis uz darbavietām [33].

Savukārt Latvijas Izglītības likumā (turpmāk – Izglītības likums) ir noteikta izglītības jēdziena legāldefinīcija. Proti, Izglītības likuma 1. pantā noteikts, ka izglītība ir sistematizētu zināšanu un prasmju apguves un attieksmju veidošanas process un tā rezultāts. Izglītības process ietver mācību un audzināšanas darbību. Izglītības rezultāts ir personas zināšanu, prasmju un attieksmju kopums [9].

Redzams, ka izglītības terminā tiek ietvertas iepriekš norādītās pazīmes – process un rezultāts. Par izglītības rezultātu tā formālajā izpratnē tiek uzskatīts nevis jebkāds rezultāts, kas radies nejauši, bet gan sistematizētā procesā apgūtas zināšanas, prasmes, attieksmes. Tātad Izglītības likumā ir runa par izglītību tās šaurākajā nozīmē, proti, juridiski izglītības termins tiek definēts, norādot izglītības jēdziena pazīmes – formāls, sistematizēts process ar noteiktu rezultātu. Līdz ar to izglītības termina tiesiskā nozīme irzriet no Izglītības likumā noteiktajām pazīmēm.

Eiropas Cilvēktiesību tiesa (turpmāk – ECT) lietā *Ponomaryovi* pret Bulgāriju [11] norāda, ka plašā rīcības brīvība, kas valstīm parasti ir dota attiecībā uz ekonomisko un sociālo stratēģiju vispārējiem pasākumiem, izglītības jomā ir jātransponē ar atrunām divu iemeslu dēļ: 1) tiesības uz izglītību saskaņā ar Eiropas Cilvēka tiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvenciju [2] jeb Eiropas Cilvēktiesību konvenciju (turpmāk – ECTK) ir tieši aizsargātas; 2) izglītība ir ļoti īpašs sabiedrisko pakalpojumu veids, kas palīdz īstenot daudzas sabiedrības funkcijas. Proti, Eiropas Padomes (turpmāk – EP) tiesību sistēmā ECTK garantē iespēju izmantot tiesības visām dalībvalstu jurisdikcijā dzīvojošām personām neatkarīgi no tā, vai tās ir vai nav pilsoņi, tostarp personām, kas dzīvo ārpus valsts teritorijas, apgabalos, kas ir dalībvalsts faktiskā kontrolē. ECTK 1. protokola 2. pants nosaka: “Nevienam cilvēkam nedrīkst liegt tiesības uz izglītību. Veicot jebkuras funkcijas, kuras tā uzņemas attiecībā uz izglītību un mācībām, valsts ievēro vecāku tiesības nodrošināt tādu izglītību un mācības, kas ir saskaņā ar viņu reliģisko pārliecību un filozofiskajiem uzskatiem” [2]. Tātad šajā publikācijā termins “izglītība” tiek saprasts gan kā process, gan arī kā rezultāts un līdzeklis, kas nodrošina tiesības uz izglītības iegūvi.

Izglītības ieguves procesā būtiska loma ir autordarbu izmantošanai, tādēļ ir svarīgi noskaidrot intelektuālā īpašuma tiesību pamatprincipus, kuri ir jāievēro gan audzēkņiem, gan arī skolotājiem, lektoriem, universitāšu profesoriem, izglītības jomas profesionāļiem, vecākiem. Jo autordarbu izmantošana izglītībā un zinātnē nozīmē to, ka pastāv autordarbu izmantošanas juridiskās garantijas ar izņēmumiem un ierobežojumiem.

Autortiesību ierobežojumu un izņēmuma tiesību regulējums

Autortiesību galvenā būtība ir autoram dotās tiesības noteikt, vai un kādā apjomā citi varēs izmantot viņa radītos darbus, aizsargājot tā personiskās un mantiskās tiesības. Atbilstoši Autortiesību likuma 2. panta sestajai daļai [7] tiesiskā režīma ziņā autortiesības ir pielīdzināmas tiesībām uz kustamu mantu Latvijas Civillikuma [8] izpratnē. Tas nozīmē, ka autortiesības (un pārējās intelektuālā īpašuma tiesības), tāpat kā jebkurš cits īpašums, var tikt nodotas citai personai darījuma rezultātā [16].

Turklāt nav svarīgi, kādā apjomā darbs tiek izmantots, – autors saglabā savas tiesības aizliegt izmantot viņa darbu. Tā, piemēram, Eiropas Savienības tiesas spriedumā C476/17 *Pelham GmbH, Moses Pelham, Martin Haas pret Ralf Hütter, Florian Schneider-Esleben* [13] lietas apstākļi bija tādi, ka *Pelham* elektroniski nokopēja vienu aptuveni divas sekundes ilgu ritma secības fragmentu no skaņdarba un iekļāva šo fragmentu citā skaņdarbā. Šajā lietā Eiropas Savienības tiesa nosprieda, ka fonogrammu producentam ir tiesības atļaut vai aizliegt savas fonogrammas reproducēšanu – pat ļoti īsu skaņu fragmentu –, lai šo fragmentu iekļautu citā fonogrammā.

Tomēr tiesiskais regulējums paredz izņēmuma gadījumus, kad autordarbu var izmantot, nepārkāpjot autoru vai to tiesību pārņēmēju ekskluzīvās tiesības. Intelektuālā īpašuma sistēma ir balstīta uz fundamentālo principu, ka ir jābūt līdzsvaram starp tā radītāju un sabiedrības interesēm un vajadzībām. Šis princips tiek paplašināts līdz patērētāja un izgudrotāja tiesību, sabiedrības un īpašuma tiesību, dažādu tiesību sistēmu līdzsvara ievērošanai. Ja juridiskā sistēma, kas ir pamatā intelektuālā īpašuma aizsardzībai, vairs nerūpējas par līdzsvara ievērošanu vai – pat vēl sliktāk – izturas nevērīgi pret to, tad respekts pret šo sistēmu un visu intelektuālo īpašumu tiek sašķobīts [13].

Starptautiskajās tiesību sistēmās iekļautie autortiesību ierobežojumi un izņēmumi nodrošina sabiedrībai piekļuvi zināšanām un kultūrai, veicinot ekonomisko izaugsmi un sabiedrības labklājību [21]. Proti, ekonomiskās izaugsmes un sabiedrības labklājības pamatā ir indivīda izglītība, un izglītības ieguvē radoša darbība un autordarbu izmantošana ir ikdiena.

Autordarbu izmantošanas tiesiskais regulējums pastāv jau kopš 19. gadsimta beigām. Tā, piemēram, 1886. gada 9. septembrī pieņemtā Bernes Konvencija par literāro un mākslas darbu aizsardzību [1] (turpmāk – Bernes Konvencija) tiek uzskatīta par autortiesību pamatdokumentu visā pasaulē. Bernes Konvencijā autortiesību izņēmumi, ļaujot izmantot autordarbus mācību procesā, ir iekļauti jau kopš tās pieņemšanas pirmsākumiem.

Proti, tās 10. panta 2. punkts nosaka:

“[...] var atļaut izmantot literatūras vai mākslas darbus izdevumu ilustrēšanai, radio un televīzijas raidījumos un skaņu vai videoierakstu veidā mācību nolūkos tādā apjomā, kādu attaisno izvirzītais mērķis, un ar noteikumu, ka tas tiek darīts godīgos nolūkos” [1].

Nozīmīgs tiesību akts sabiedrības un autoru tiesību līdzsvarošanā ir 1948. gadā pieņemtā ANO Vispārējā cilvēktiesību deklarācija, ietverot vienu no galvenajiem autor-tiesību aizsardzības principiem – sabiedrības intereses un autora tiesības. Šīs deklarācijas 27. pants noteic, ka

“katram cilvēkam ir tiesības brīvi piedalīties sabiedrības kultūras dzīvē, baudīt mākslu, piedalīties zinātnes progresā un izmantot tās labumus”, tāpat arī “katram cilvēkam ir tiesības uz morālo un materiālo interešu aizsardzību, kas saistītas ar zinātniskajiem, literārajiem vai mākslas darbiem, kuru autors viņš ir” [25].

Savukārt ANO Starptautiskajā paktā par ekonomiskajām, sociālajām un kultūras tiesībām 15. pantā noteikts, ka

“dalībvalstis atzīst katra cilvēka tiesības: a) piedalīties kultūras dzīvē; b) izmantot zinātnes progresa rezultātus un to praktiskas pielietošanas augļus; c) baudīt morālo un materiālo interešu aizsardzību, kas saistītas ar jebkuriem zinātniskajiem, literārajiem vai mākslas darbiem, kuru autors ir šis cilvēks” [19].

Ievērojot starptautiskajās konvencijās ietvertos ierobežojumus, arī Latvijas Autor-tiesību likuma 19. pantā [7] ir noteikti dažādi ierobežojumi, kad autordarbu drīkst izmantot bez speciālas autordarba izmantošanas atļaujas un neveicot samaksu darba autoram vai to tiesību pārņēmējiem. Taču ir jānorāda, ka šie ierobežojumi nedrīkst būt pretrunā ar autordarba normālas izmantošanas noteikumiem un nepamatoti neierobežotu autora likumīgās intereses [17].

Atbilstoši Autortiesību likuma 21. pantam, izmantojot autordarbu izglītības un pētniecības mērķiem, obligāti jānorāda izmantotā darba nosaukums un autora vārds. Šajā likumā noteikts, ka izziņotus vai publicētus darbus vai to fragmentus ir atļauts izmantot izglītības standartiem atbilstošās mācību grāmatās, radio un televīzijas raidījumos, audio-vizuālos darbos, vizuālos uzskates līdzekļos un tamlīdzīgi, kas tiek speciāli radīti un izmantoti izglītības un pētniecības iestādēs nepastarpinātā mācību un pētniecības procesā to darbības mērķim atbilstošā apjomā nekomerciālos nolūkos. Svarīgi ir atzīmēt, ka šie izņēmumi neattiecas uz datorprogrammām.

Savukārt Autortiesību likuma 54. pantā ir noteikti blakustiesību ierobežojumi, kad var bez blakustiesību subjekta piekrišanas un bez atbildības samaksas blakustiesību objektu izmantot – nelielos fragmentos, kas iekļauti ziņu raidījumos un aktuālo notikumu aprakstos informatīvajam mērķim atbilstošā apjomā, kā arī citos nolūkos, kas attiecībā uz darbu autoru mantisko tiesību ierobežošanu noteikti attiecībā pret autortiesībām. Tātad ir iespējams izmantot pašu autordarbu vai tā fragmentu, ja tas atbilst izmantojamam mērķim.

Darba izmantošanai jābūt nepieciešamai, lai ilustrētu mācāmo priekšmetu; tas nozīmē, ka ir atļauts izmantot tikai tik lielu daļu no darba, lai varētu sasniegt mācību

mērķi. Darba izmantošanai mācību nolūkos jābūt saderīgai ar godīgu praksi, saglabājot līdzsvaru starp mācību mērķi un autora tiesībām kontrolēt sava darba izmantošanu, proti, nedrīkst citēt vairāk nekā nepieciešams. Tas nozīmē, ka, izmantojot autordarbu, to nedrīkst izmantot komerciālos nolūkos vai ar mērķi gūt peļņu. Tikpat svarīgi ir atzīmēt, ka visos gadījumos ir jābūt norādei par autoru.

Eiropas Savienībā (turpmāk – ES) izņēmumi autoru tiesībām ir nosakāmi tikai tajā apmērā, kā noteikušas direktīvas, un paplašinātā tulkošana nav atļauta. ES direktīva 2006/115/EK [4] jeb t. s. Nomas direktīva nosaka, ka autordarbs var tikt izmantots tikai mācību vai zinātnisku pētījumu nolūkā (preambulas 10.c punktā). Direktīvas 2001/29/EK [3] preambulā ir doti priekšnosacījumi ierobežojumu un izņēmumu ieviešanai, cita starpā nosakot, ka, piemērojot izņēmumu vai ierobežojumus nekomerciāliem mērķiem izglītībai vai zinātniskiem pētījumiem, tostarp tālmācībai, šīs darbības nekomerciālajam raksturam būtu jāizpaužas pašā darbībā. Iestādes organizatoriskā struktūra un finanšu līdzekļi šajā sakarā nav noteicošie faktori. Tālāk šīs direktīvas tekstā ir konkretizēts, ka ES dalībvalstis nekomerciāliem mērķiem, norādot avotu, ir tiesīgas noteikt izņēmumus vai ierobežojumus tikai īpašai reproducēšanai, ko veic izglītības iestādes, kā arī reproducēšanai un publiskošanai vienīgi ilustrācijai mācību procesā [23].

Mūsdienās arvien vairāk ikdienā un mācību procesā tiek izmantotas digitālās tehnoloģijas, turklāt globālā veselības krīze veicināja šo tehnoloģiju izmantošanas nepieciešamību mūsu ikdienā [30]. Pēc vairāku gadu asām diskusijām 2019. gadā pieņemta Eiropas Parlamenta un Padomes direktīva (ES) 2019/790 par autortiesībām un blakustiesībām digitālajā vienotajā tirgū, ar ko groza Direktīvas 96/9/EK un 2001/29/EK un kurā paredzēti noteikumi:

“[...] kā digitālajai videi un pārrobežu videi pielāgot noteiktus autortiesību un blakustiesību izņēmumus un ierobežojumus, kā arī tādi pasākumi, kas, lai nodrošinātu plašāku piekļuvi saturam, atvieglo noteiktas licencēšanas prakses, sevišķi, bet ne tikai attiecībā uz vairs komerciālajā aprītē nepieejamu darbu un blakustiesību objektu izplatīšanu un audiovizuālo darbu tiešsaistes pieejamību pieprasījumuvideo platformās. Tajā iekļauti arī noteikumi, kas atvieglo vispārpieejama satura izmantošanu. Lai izveidotos no autortiesību viedokļa labi funkcionējošs un taisnīgs tirgus, būtu nepieciešami arī noteikumi par tiesībām attiecībā uz izdevumiem, par to, kā darbus vai blakustiesību objektus izmanto tiešsaistes pakalpojumu sniedzēji, kas glabā un dara piekļūstamu lietotāju augšupielādētu saturu, par autoru un izpildītāju līgumu pārrēķināmību, par autoru un izpildītāju atlīdzību, kā arī par mehānismu, ar ko atsaukt autoru un izpildītāju ekskluzīvi nodotas tiesības” [5].

Šī direktīva ES dalībvalstīm līdz 2021. gada 7. jūnijam ir jāimplementē savos nacionālajos tiesību aktos. Neapšaubāmi, mūsdienu tehnoloģiju attīstības rezultātā mainās ne tikai autordarbu radīšanas veidi, bet arī to izmantošanas iespējas, tādēļ tiesību aktiem ir jāatbilst nākotnes izvirzītajām prasībām, neierobežojot tehnoloģisko attīstību un vienlaikus nodrošinot juridisko skaidrību. Tiesu prakse ir nozīmīgs resurss autortiesību izmantošanā izglītības un zinātnes mērķiem.

Pasaules tiesu prakse parāda, ka tiesību aktiem trūkst juridiskās noteiktības darbu izmantošanai digitālajā vidē [28]. Tā, piemēram, 2018. gada 7. augustā Eiropas Savienības tiesa izskatīja Ziemeļreinas-Vestfālenes federālās zemes (Vācijā) lietu pret fotogrāfu Dirku Renkhofu (*Dirk Renckhoff*). Lietas būtība bija, ka Vācijas skolas audzēkne mācību referātā bez atļaujas izmantoja interneta vietnē brīvi pieejamu fotogrāfiju, kuru skola pēc tam izvietoja citā tīmekļa vietnē. Lai gan fotogrāfijai bija atsauce uz tīmekļa vietni, fotogrāfijas autors apgalvoja, ka ir devis lietošanas tiesības tikai ceļojumu tīmekļa vietnei, un uzskatīja, ka fotogrāfijas izvietošana skolas tīmekļa vietnē ir viņa autortiesību pārkāpums. Savukārt lietas ierosinātāja Ziemeļreinas-Vestfālenes federālā zeme uzskatīja, ka ir jāņem vērā konkrēto interešu līdzsvarošana ar tiesībām uz izglītību [12].

Izskatot lietu, Eiropas Savienības tiesa atzina, ka, "lai izvietotu tīmekļa vietnē fotogrāfijas, kas bija brīvi pieejamas citā tīmekļa vietnē ar autora piekrišanu, bija nepieciešama jauna autora atļauja, un, izliekot internetā, fotogrāfija kļūst pieejama jaunai publikai". Eiropas Savienības tiesa norādīja, ka darba izvietošana tiešsaistē atšķiras no hipersaitēm, kuras atverot lietotāji nonāk citā tīmekļa vietnē un tādējādi veicina netraucētu interneta darbību. Jebkura trešās personas veikta darba izmantošana bez iepriekšējas piekrišanas ir jāuzskata par šī darba autortiesību pārkāpumu. Pielāgojoties pašreizējām tehnoloģijām, mūdienu skolēni savos darbos arī ievieto fotogrāfijas vai zīmējumus, tikai atšķirība ir tāda, ka gan paši darbi, gan to sagatavošanai izmantotie attēli ir digitālā formā. Internets sniedz neskaitāmas grafiskas iespējas skolas darba sagatavošanai, un šo jau pabeigto darbu ir salīdzinoši vienkārši augšupielādēt visiem interneta lietotājiem pieejamā tīmekļvietnē [20].

Savukārt ASV tika izskatīta lieta *Cambridge University Press, Oxford University Press, Inc., Sage Publications, Inc.*, kurā prasītāji, trīs izdevniecības, apgalvoja, ka Džordžijas Universitātes vadība ir pārkāpusi autortiesības, jo tā ļāva universitātes profesoriem izgatavot studentiem pieejamu grāmatu digitālas izrakstu kopijas, nemaksājot prasības pieteicējiem. Lai gan pirmās instances tiesa lietā nekonstatēja autortiesību pārkāpumu, tomēr ASV augstākā tiesa nolēma, ka Džordžijas Universitāte ir pārkāpusi godīgas izmantošanas robežas [15].

ASV profesors Maikls Geists uzsver, ka ir bīstami tik tālu mainīt autortiesības par labu autortiesību radītājiem uz sabiedrības rēķina. Viņš norāda, ka pārmērīga autortiesību īpašnieku kontrole un citas intelektuālā īpašuma formas var kaitīgā veidā ierobežot sabiedriskās jomas iespēju ietvert radošo izaugsmi sabiedrības ilgtermiņa interesēs vai radīt praktiskus šķēršļus nopietnai izmantošanai. Digitālās autortiesību reformas pretinieki baidās no situācijas, ka tiesības izmantot autordarbus saskaņā ar autortiesību likumiem var ierobežot autortiesību īpašnieki, kuri lieto tehnoloģiskus paņēmienus, kas savukārt rada pārmērīgu kontroli. Profesors uzskata, ka ir jāsāk iezīmēt autortiesību aizsardzības robežas – šīs robežas iekļauj tiesību lietotāju interešu atzīšanu un arī faktu, ka lielāka autortiesību aizsardzība ne vienmēr veicina jaunradi un attīstību [27].

*Liene Vindele, Rihards Erdmanis. Sabiedrības tiesību uz izglītību
un autora tiesību mijiedarbība*

Eiropas Savienības tiesas ģenerālvokāts Maceja Špunara lietā *Pelham GmbH, Moses Pelham, Martin Haas pret Ralf Hütter, Florian Schneider-Esleben* [20] secina, ka māksliniekiem ir jāreķinās ar robežām un ierobežojumiem, kas izriet no dzīves, jo tajā pastāv radošā brīvība. Turklāt tiesību un interešu līdzsvarošana ir īpaši sarežģīts uzdevums, un reti pastāv viens risinājums, ko visi var atbalstīt. Tādēļ līdzsvarošanu demokrātiskā sabiedrībā vispirms veic likumdevējs, kas pārstāv vispārējo gribu, un šajā jautājumā likumdevējam ir plaša novērtējuma brīvība. Tiesisko risinājumu piemērošana pēc tam kontrolē tiesa, kas nodrošina pamattiesību ievērošanu saistībā ar konkrēto gadījumu.

Tomēr, izņemot ārkārtas gadījumus, šī pārbaude parasti tiek veikta piemērojamo tiesību normu robežās, uz kurām ir attiecināma spēkā esamības prezumpcija arī saistībā ar pamattiesībām. Tādēļ, ja par atbilstošu pamattiesībām tiktu uzskatīts tikai viens risinājums, nekāda likumdevēja novērtējuma brīvība nepastāvētu [29]. Tātad starp autora interesēm un pamattiesību, tostarp uz izglītību, nodrošināšanu ir jārod līdzsvars. Mūsdienu apstākļos svarīga ir arī autortiesību ievērošana virtuālajā telpā.

Autortiesības virtuālajā telpā un to ievērošanas juridiskais aspekts

Šodien ir jāreķinās ar to, ka digitālais laikmets nojauc robežas starp valstīm, taču tiesiskajā jomā tās netiek nojauktas. Tajā pašā laikā autortiesību aizsardzība paliek katras valsts ziņā, tomēr to interpretācijas atšķirības praksē varētu radīt tiesiskus pārkāpumus autortiesībās. Līdz ar koronavīrusa Covid-19 pandēmiju [22] Latvijas Ministru kabinets (turpmāk – LV MK) 2020. gada marta vidū izsludināja ārkārtas situāciju, nosakot, ka valsts un pašvaldības iestādes, tostarp izglītības iestādes, savu darbību organizē attālināti. LVMK noteica: “4.3. pārtraukt mācību procesa norisi klātienē visās izglītības iestādēs un nodrošināt mācības attālināti” [10].

Šāda imperatīva tiesību norma visām mācību iestādēm uzlika pienākumu īstenot mācību procesu attālinātā režīmā. Attālinātā mācīšanās jeb tālmācīšanās (angļu val. *distance learning, distance education*) nozīmē tādu mācīšanās veidu, kad izglītojamais neapmeklē skolu, koledžu, universitāti, bet mācās tur, kur viņš dzīvo un parasti saņem mācību saturu vai nu ar interneta, vai pasta starpniecību [16]. Tādēļ izglītības procesā tiek pastiprināti lietoti interneta resursi, piemēram, videotikšanās rīki (*Zoom, Skype, Google meetings* u. tml.), audio un video ieraksti, tiešraides raidījumi (*Youtube* u. tml.), digitālās bibliotēkas, izstādes un daudzi jo daudzi virtuālie resursi, ar kuru starpniecību ir iespējams īstenot izglītības iegūvi.

Tas nozīmē, ka pastiprinās autortiesību ļaunprātīgas izmantošanas risks. Līdz ar to autordarbu izmantošana izglītības un zinātniskiem mērķiem ir pieaugusi – it īpaši tiešsaistes platformās. Piemēram, kompānija *Zoom*, kas piedāvā attālinātās mācīšanās un tikšanās resursu *zoom.us*, šīs platformas lietošanas noteikumos nosaka, ka neviens šīs platformas lietotājs nedrīkst jeb viņam nav tiesību mainīt, izplatīt vai reproducēt jebkādā veidā radīto ar autortiesībām aizsargāto darbu. Tas nozīmē, ka nedz oriģinālus

autordarbus, tirdzniecības zīmes (zīmolus), tiesības uz reklāmu vai arī citas īpašumtiesības bez autora tiesību turētāja atļaujas ir aizliegts publicēt, modificēt, izplatīt vai reproducēt. Kompānija *Zoom* ir tiesīga aizliegt pieeju jebkuram tās produktu lietotājam, ja tā konstatē vai pat uz aizdomu pamata uzskata, ka lietotājs pārkāpj autora tiesības [33].

Kā redzams, intensīvu tiešsaistes (*on-line*) resursu lietošanu nosaka gan situācija pasaulē, kad, piemēram, uzliesmo infekcijas slimības, gan arī valstu tiesiskais regulējums, kas uzliek valstīm pienākumu kontrolēt autortiesību ievērošanu. Tādēļ ir stingrāk jānosaka izņēmumi iestādēm, kuras darbojas sabiedrības interesēs, piemēram, bibliotēkām, muzejiem un arhīviem, lai veicinātu visaptverošu kultūras mantojuma pieejamību, tostarp ar tiešsaistes platformu starpniecību [3].

Lai arī mūsdienu tehnoloģijas nodrošina jaunus veidus, kā publicēt ar autortiesībām aizsargātus materiālus un piekļūt tiem, tostarp arī pārrobežu darbiem, tomēr dažādu pasaules valstu atšķirīgie autortiesību regulējumi ierobežo brīvu autordarbu izmantošanu izglītības vajadzībām [24]. Tādēļ arī turpmāk ir jāveic padziļināti pētījumi gan Latvijas, gan arī citu valstu tiesību sistēmās par to, kā līdzsvarot sabiedrības intereses ar autoru interesēm. Šī publikācija ir mēģinājums vērst uzmanību uz to, ka izglītības un autoru tiesību līdzsvarošana nebūt nav vienkāršs uzdevums, bet gan prasa starpdisciplināru un rūpīgu iedziļināšanos autora kā radītāja un, piemēram, skolēna, skolotāja, profesora, studenta kā patērētāja interesēm.

Secinājumi

Starptautiskos tiesību aktos ir atzīts, ka izglītība ir cilvēka pamattiesība, tādēļ ir svarīgi, ka pedagogi savā darbā varētu izmantot gan kultūras mantojumu, gan mūsdienu kultūras darbus – tekstus, attēlus, mūziku, filmas, citādi nebūs iespējama pilnvērtīga izglītības nodrošināšana, kas savukārt rada risku tam, ka tiktu pārkāptas tiesības uz izglītību.

Latvijas Autortiesību likuma ierobežojumi un izņēmumi ļauj izmantot īpašus ar autortiesībām aizsargātus darbus bez autora vai tiesību subjekta iepriekšējas atļaujas vai piekrišanas, tā realizējot līdzsvaru starp autora ekskluzīvo kontroli pār viņa darbiem un sabiedrības interesēm attiecībā uz noteiktu aizsargātu darbu izmantošanu izglītībā un zinātnē, kā arī citās sociālajās un kultūras jomās. Lai arī Autortiesību likums nosaka, ka “izmantojuma apjomam ir jāatbilst izglītības un pētniecības iestāžu darbības mērķim”, šāds vispārīgs regulējums ne tikai nesniedz pietiekamu tiesisko drošību darbu izmantotājiem, bet arī nekalpo kā vērtējuma kritērijs.

Latvijas tiesiskais regulējums nenosaka konkrētu apjomu, kādā izmantojams autordarbs vai tā fragments. Tāpēc, izmantojot autordarbus izglītības mērķiem, ir jāizvērtē, kādā apjomā darba izmantošana ir pieļaujama bez atļaujas un atlīdzības, lai nepamatoti neierobežotu autora un tā tiesību pārņēmēja tiesības.

The Public Right to Education and the Interaction between the Rights of the Author

Abstract

Section 112 of the Constitution of the Republic of Latvia guarantees the right of any person to education, thereby ensuring, with the commitment of the State, the possibility of obtaining basic education and secondary education. Latvia has also joined diverse international legislation, which includes the importance of education. Education as a fundamental right is also enshrined in two major international human rights treaties, Article 26 of the UN Universal Declaration of Human Rights, as well as in the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights and Articles 13 and 14, stating that education must be aimed at full personal development and must strengthen respect for human rights and fundamental freedoms.

The recently experienced pandemic time has radically transformed the traditionally understandable educational process – from the school bench to the computer at home. During the global health crisis, nearly all schools in the world were closed and, in order to ensure academic continuity, the learning process was provided online, leading to challenges in the education system and rights of almost every country in the world, not only to ensure access to education, but also raised questions about whether the changes in the education process caused by the global crisis justify restrictions on the use of the Authors' works to respect the protection of the Author' works used for teaching purposes, without infringing national copyright laws, on how to balance these two rights – education and copyright.

Keywords: education, fundamental rights, copyright, exceptions.

Avoti un literatūra

Tiesību akti

1. Bernes konvencija par literatūras un mākslas darbu aizsardzību. Starptautisks dokuments. 09.09.1886. *Latvijas Vēstnesis*, 29, 21.02.2003.
2. Cilvēka tiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencija. Starptautisks dokuments. *Latvijas Vēstnesis*, 143/144, 13.06.1997.
3. Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2001/29/EK par dažu autortiesību un blakustiesību aspektu saskaņošanu informācijas sabiedrībā. *Oficiālais Vēstnesis* L 167, 2001, 22. jūnijs, 0010–0019.
4. Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva 2006/115/EK par nomas tiesībām un patapinājuma tiesībām, un dažām blakustiesībām intelektuālā īpašuma jomā (kodificēta versija). *Oficiālais Vēstnesis* OV L 376, 27.12.2006.
5. Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīva (ES) 2019/790 par autortiesībām un blakustiesībām digitālajā vienotajā tirgū un ar ko groza Direktīvas 96/9/EK un 2001/29/EK. *Oficiālais Vēstnesis* OJ L 130, 17.5.2019.

Liene Vindele, Rihards Erdmanis. Sabiedrības tiesību uz izglītību un autora tiesību mijiedarbība

6. Latvijas Republikas Satversme. Latvijas Republikas likums. *Latvijas Vēstnesis*, 43, 01.07.1993.; *Latvijas Republikas Saeimas un Ministru Kabineta Ziņotājs*, 6, 31.03.1994.; *Valdības Vēstnesis*, 141, 30.06.1922.; *Diena*, 81, 29.04.1993.
7. Autortiesību likums. Latvijas Republikas likums. *Latvijas Vēstnesis*, 148/150, 27.04.2000.
8. Civillikums. Latvijas Republikas likums. *Valdības Vēstnesis*, 41, 20.02.1937.
9. Izglītības likums. Latvijas Republikas likums. *Latvijas Vēstnesis*, 343/344 (1404/1405), 17.11.1998., *Ziņotājs*, 24, 24.12.1998.
10. Par ārkārtējās situācijas izsludināšanu. MK noteikumi Nr. 103. 12.03.2020. *Latvijas Vēstnesis*, 12.03.2020.

Tiesu prakse

11. Eiropas Cilvēktiesību tiesas 2011. gada 28. novembra spriedums lietā *Anatoliy Vladimirovich Ponomaryov and Others against Bulgaria*, 5335/05. Iegūts no: <https://hudoc.echr.coe.int/> [sk. 13.03.2020.].
12. Eiropas Savienības Tiesas 2018. gada 7. augusta spriedums lietā *Land Nordrhein-Westfalen pret Dirk Renckhoff*, C-161/17. Iegūts no: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/TXT/?uri=CELEX%3A62017CJ0161> [sk. 05.04.2020.].
13. Eiropas Savienības Tiesas 2019. gada 29. jūlija spriedums lietā *Pelham GmbH, Moses Pelham, Martin Haas pret Ralf Hütter, Florian Schneider-Esleben*. Iegūts no: <http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62017CJ0476&lang1=lv&type=TXT&ancre=> [sk. 05.04.2020.].
14. Supreme Court of Canada, Supreme Court Judgments. 04.03.2004. *CCH Canadian Ltd V. Law Society of Upper Canada*. Iegūts no: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/2125/index.do> [sk. 05.04.2020.].
15. 11th Circuit Court of Appeals: *Cambridge Univ. Press v. Patton*, Opinion (2014). Iegūts no: https://scholarworks.gsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1006&context=univ_lib_copyrightlawsuit [sk. 05.04.2020.].

Literatūra

16. Dažādi viedokļi par atsevišķiem autortiesību un blakustiesību jautājumiem. Diskusija par publiskā izpildījuma problemātiku un Satversmes tiesas spriedumu lietā Nr. 2011-17-03. 05.06.2012. *Jurista Vārds*, 2012, 23(722), 17–25.
17. Gulbis, R., Tomšone, I. 2013. Autortiesību ierobežošana izglītības un zinātniskās pētniecības mērķiem. *Juridiskā Zinātne*, 4, 26–39.
18. Jarinovska, K. 2011. *Izglītības tiesības: konstitucionālie aspekti Satversmes 112. panta kontekstā*. Rīga: Latvijas Universitāte, 95–96.

Interneta resursi

19. ANO Starptautiskais pakts par ekonomiskajām, sociālajām un kultūras tiesībām. Iegūts no: <http://www.tiesibsargs.lv/lv/pages/tiesibu-akti/ano-dokumenti/ano-starptautiskais-pakts-par-ekonomiskajam-socialajam-un-kulturas-tiesibam> [sk. 05.04.2020.].
20. Ģenerālvokāta Maceja Špunara [Macie Szpunar] secinājumi. 12.12.2018. Lieta C-476/17: *Pelham GmbH, Moses Pelham, Martin Haas pret Ralf Hütter, Florian Schneider-Esleben*. Iegūts no: <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=ECE7C7BF209A8972453281245CDA2677?text=&docid=208881&pageIndex=0&doclang=lv&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=9977060> [sk. 05.05.2020.].

21. Eiropas Savienības Pamattiesību aģentūra un Eiropas Padome. 2015. *Rokasgrāmata par Eiropas tiesību aktiem bērnu tiesību jomā*. Iegūts no: https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_rights_child_LAV.PDF [sk. 20.03.2018.].
22. Valsts kanceleja. Par COVID-19. 01.04.2020. Iegūts no: <https://covid19.gov.lv/covid-19/par-covid-19> [sk. 03.04.2020.].
23. Veikša, I. 2019. Autordarbu izmantošana mācību materiālos. No *XX Turība University Conference "Human Values in the Digital Age"*. Rīga: Biznesa augstskola "Turība", 243–256. Iegūts no: <https://www.turiba.lv/en/research/scientific-conference/history-of-scientific-conferences/xx-international-scientific-conference-human-values-in-the-digital-age> [sk. 05.05.2020.].
24. Veikša, I. 27.02.2012. Autortiesības, to būtība un sabiedrība. Iegūts no: www.lvportals.lv/print.php?id=244566 [sk. 12.04.2020.].
25. Vispārējā cilvēktiesību deklarācija. 10.12.1948. Iegūts no: <http://www.tiesibsargs.lv/lv/pages/tiesibu-akti/ano-dokumenti/ano-vispareja-cilvektiesibu-deklaracija> [sk. 05.05.2020.].
26. Cambridge Dictionary, a.v. "distance learning". Cambridge University Press. Iegūts no: www.dictionary.cambridge.org/dictionary/english/distance-learning [sk. 03.04.2020.].
27. Geist, M. 18.04.2002. Key case restores copyright balance. Iegūts no: www.theglobeandmail.com/technology/key-case-restores-copyright-balance/article4133884/ [sk. 01.04.2020.].
28. Griffiths, J. 23.09.2009. The "Three-step Test" in European copyright law – problems, and solutions. Iegūts no: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1476968 [sk. 04.05.2020.].
29. Thaddeus, F. 18.08.2010. *The Real Reason for Germany's Industrial Expansion?* Iegūts no: www.spiegel.de/international/zeitgeist/no-copyright-law-the-real-reason-for-germany-s-industrial-expansion-a-710976.html [sk. 05.05.2020.].
30. UNESCO. 2011. *Education Counts*. Iegūts no: www.unesdoc.unesco.org/images/0019/001902/190214e.pdf [sk. 15.04.2020.].
31. UNESCO. 2020. *Education: From disruption to recovery*. Iegūts no: www.hen.unesco.org/covid19/educationresponse [sk. 05.04.2020.].
32. United Nations. 10.12.1948. *Universal Declaration of Human Rights*. Iegūts no: www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/ [sk. 15.04.2020.].
33. Zoom Video Communications, Inc. 20.08.2020. *Zoom terms of service*. Iegūts no: www.zoom.us/terms [sk. 03.04.2020.].